Indian Streams Reserach Journal
Vol.2,Issue.I/ Feb; 12pp.1-4 ISSN:-2230-7850

Research Papers

१९७५ नंतरच्या मराठी नाटकांचे बदलते स्वरूप

प्रा. डॉ. संजय स ाजी लांडगे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी वि ाग
अे. आर. बुर्ला महिला वरिष्ठ महाविद्यालय,
सोलापूर.

प्रस्तावना :–

मराठी नाटकांची पार्श्व ूमी

'जग ही एक रंग ूमी आहे' असे शेक्सपिअरने म्हटलेले आहे. कारण प्रत्येक व्यक्तीचा जीवनप्रवास म्हणजे एक नाटकच आहे. नाट्य हे प्रत्येक व्यक्तिच्या जीवनात असते. ह्या नाट्याचा कलात्मक अविष्कार देखील होत असतो. मराठी माणूस हा नाट्यवेडा आहे. महाराष्ट्राच्या हाडीमासी आणि मनीमानसी खिळलेल्या ह्या कलेचा जन्म महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्या 'तृतीयरत्न १८५५ या नाटकाने झाला. ही नाटकाची पहिली लिखित स्वरुपात संहिता आहे. त्यापूर्वी म्हणजे इ.स.१८४३ ला विष्णुदास   ावे यांनी 'सीता स्वयंवर' हे आख्यानरूप नाट्य सादर केले होते. तसेच कै. वि. का. राजवाडे यांना 'लक्ष्मी–नारायण कल्याण' या नावाची जी पोथी सापडली तिच्यावरून मराठी नाटक तंजावरकडे यापूर्वीही शं र दिडशे वर्षे अगोदर होत असलेले दिसून येते. त्यापूर्वीची कोकणात चालणारी परंपरा ही नाट्याच्या शु ारं ावर हक्क सांगते. असे जरी असले तरी आज बऱ्याच विचारवंत विद्वांनांच्या मते महात्मा फुले यांचे 'तृतीयरत्न' हेच पहिले नाटक असल्याचे मान्य केले जाते.

यानंतरच्या काळात अनेक संस्था, अनेक लेखक, कलावंत मंडळी यांच्या उत्स्फूर्त प्रेरणेने मराठी नाटक विकसित होत गेलेले दिसून येते. पौराणिक नाटक, ऐतिहासिक नाटक, सामाजिक नाटक संगीत नाटक यांनी अनेक वर्षे मराठी रंग ूमी गाजवली. किर्लोस्कर, खाडीलकर, देवल यांच्या प्र ावी नाटकांनी रसिकता जागवली. त्याचबरोबर पुढे रांगणेकर, अत्रे, पु. ल. देशपांडे, कोल्हटकर, कानेटकर, तोरडमल, जयवंत दळवी, सुरेश खरे, वि. वा. शिरवाडकर, विजय तेंडूलकर, रतकर मतकरी या दिग्गज नाटककारांनी आपल्या अमृतमय लेखणीने नाटकाला वै वशाली बनविले. सामाजिक, चिंतनशिल, मनोविश्लेषणात्मक, चर्चात्मक अशा वेगळ्या नाटकांनी व आपल्या स्वतंत्र लेखन शैलीने या प्रत्येक नाटककाराने आपला एक वेगळा ठसा उमटविला. त्यांनी अत्यंत दर्जेदार आणि प्रयोगशिल नाटके रंग ूमीला दिली. यामुळे मराठी नाटक आणि रंग ूमीच्या परिवर्तनाची दिशाच बदलून गेली. याच काळत मराठी रंग ूमीला प्रतिष्ठा मिळाली आणि वै वाचे दिवस प्राप्त झाले.

१९७५ नंतरची मराठी नाटके

'या काळातील साहित्याच्या प्रेरणा शोधताना विज्ञानामुळे व माहिती तंत्रज्ञानामुळे होणारी समाज्याची प्रगती चटकन् नजरेत   रते. झपाट्याने बदलणारे सामाजिक मुल्य जीवनमुल्य आणि सर्वच बाजूनी होणारे परिवर्तन १९६० नंतरच्या काळात येणारा जागतिक रेटा, ग्लोबलाईजेशन या सर्वाच्या गर्तेत नकळत प्रत्येक गोष्टी बदलत गेल्या तसे. नाटकही नकळत बदलत गेले. संहिते पेक्षा नाटकाच्या प्रयोगाला महत्त्व आले. 'आजचे नाटककार' या पुस्तकात डॉ. पुंडे, डॉ. तावरे लिहितात – 'आजचे नाटक संहिते पेक्षा प्रयोगाला प्रयोग प्रधानतेला जास्त महत्त्व देते....' नाट्यनिर्माते, नट, दिग्दर्शक वगैरे सगळेच तसे महत्त्व देतात'१ त्यामुळेच चांगल्या कथानकाच्या संहिता चालत नाहीत तर उलट हास्यप्रधान, प्रयोग प्रधान संहिताच रंगमंचावर चालताना दिसून येतात. 'नटसम्राट' शिरवाडकरांचे नाटक १९७५ च्या आसपास प्रचंड गाजले. दिलीप परदेशी, महेश एलकुंचवार, शाम मनोहर, गो. पु. देशपांडे, सतीश आळेकर या नाटककाराची नाटके १९८५ पर्यंत गाजत होती पण त्यानंतर मात्र नव्या संहिता नवे नाटककार आले. ऑल दि बेस्ट – देवेंद्र पेम, चार दिवस प्रेमाचे – रत्नाकर मतकरी, यदा कदाचित – संतोष पवार, एका लग्नाची गोष्ट– श्रीरंग गोडबोले, लोच्या झाला रे – केदार शिंदे, जावई माझा   ला – रत्नाकर मतकरी, हम तो तेरे आशिक है – संजय मोने, आम्ही शहाणे– अविनाश कुलकर्णी, माकडाच्या हाती शॅम्पेन – डॉ.विवेक िडे, ऐ   ाऊ डोकं नको खाऊ – अ य परांजपे, म्हातारे जमीन पर – अ य देखणे, दिवसा तू रात्री मी – संतोष पवार, 'काय बाई सांगू' – सचिन मोटे, मराठी माणसे जनार्दन लंवगारे, 'जागो मोहन प्यारे', प्रियदर्शनी जाधव, ही मंडळी नाटके घेऊन वेगाने पुढे आली. त्यानंतर मराठी नाटकाचे स्वरूप पूर्णपणे बदलून गेले. कमी वेळेत छोटी संहिता, हलका फुलका विनोद आणि कमी पात्रे, अशा नव्याच एका पर्वाची सुरुवात झाली.

मराठी नाटकांचे बदललेले स्वरूप

मराठी नाटक आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करून मराठी

Please cite this Article as : प्रा. डॉ. संजय स ाजी लांडगे ,१९७५ नंतरच्या मराठी नाटकांचे बदलते स्वरूप : Indian Streams Research Journal (Feb ; 2012)

माणसाच्या मनावर अधिराज्य गाजवित होते. 'संध्या छाया' जयवंत दळवी, 'हिमालयाची सावली' – वसंत कानेटकर, 'नटसम्राट'– वि. वा. शिरवाडकर अशी कितीतरी नाटके रंग ूमीवर यशस्वी पदार्पण करून मराठी रसिकांना मंत्रमुग्ध करीत होती. त्यामुळे अनेक नाटककार सामाजिक, कौटुंबिक, स्वरूपाची नाटके लिहित होते. ''या काळात संविधानाला अत्यंत महत्त्व होते. घोटीव कथानक समृद्ध नाटक हा नियमच होता. संविधानका शिवाय नाटक नाही म्हणून संविधानकाच्या रचनेत नीट–नेटकेपणा जितका अधिक, तितके नाटक अधिक परिणामकारक होत असते''२ याच कालखंडाच्या दरम्यान दूरचित्रवाणीचे आगमन झाले होते. परंतु, म्हणावी तशी प्रगल ता आणि कार्यक्रम त्यांच्याकडे नव्हते. त्यामुळे दूरचित्रवाणी असूनही मराठी नाटकाकडे आणि चित्रपटाकडे रसिक प्रेक्षक गर्दी करीत होते. ही परिस्थिती सर्वत्र १९९० पर्यंत स्थिर होती. परंतु, यापुढे मात्र दूरचित्रवाणीवर विविध वाहिन्यांची व त्यांच्या कार्यक्रमांची स्पर्धा सुरू झाली. घरबसल्या चित्रपट आणि नाटक लोकांना दूरचित्रवाणीवरून बघायला मिळू लागले. मानवी जीवनातील गतीशिलता यांत्रिकता याचा प्र ाव हळूहळू वाढू लागला. त्याचबरोबर सी.डी., डी.व्ही.डी, कॅसेट हे ही मार्केट मध्ये मिळू लागले. त्यामुळे लोक घरच्या घरीच संपूर्ण कुटुंबाचे मनोरंजन सी.डी. व डी.व्ही.डी. चा वापर करून करू लागले. शिवाय दूरचित्रवाणीवरील विविध मालिका, चित्रपट फुकटात व फावल्या वेळेत घरबसल्या बघायला मिळू लागल्यामुळे लोकांनी नाटकाकडे व चित्रपट थिएटरकडे पाठ फिरवली. तेथील जादू संपली आणि गर्दीही संपली असा उदासिनपणा मराठी नाटकांना आला. त्यात इंटरनेट सारखे मोठे दालन उघडे झाले. लोकांच्या सोईसाठी वेगवेगळ्या वेबसाईटस् तयार झाल्या याचाही नकळत परिणाम मराठी नाटकावर झाला. परंतु त्यामधूनही मान उंचावून मराठी नाटकाने तग धरला. संतोष पवार, केदार शिंदे, चंद्रकांत कुलकर्णी, अशोक पोटोळे, देवेंद्र पेम, रत्नाकर मतकरी, मच्छिंद्र कांबळी, शाम मनोहर, गो. पु. देशपाडे, दिलीप परदेशी या कांही नाटककारांनी नव्या संहिता नव्या पद्धतीने लिहून त्या रंगमंचावर आणल्या हे नाटक तीन अंका ऐवजी दोन अंकी व अटोपशीर झाले. लोकांचे प्रश्न लोकांच्या ाषेतून मांडून लोकांनपुढेच सादर केल्याने त्यांना ते आवडले. विशेषता विनोदाचा चांगला वापर करून कल्पकता आणि उपहास विडंबन याचा वापर करून लोकांचे दोन तास निखळ रंजन करणे याच हेतूने ही नाटके सादर झाली. त्यामुळे मराठी नाटकांकडे पुन्हा एकदा रसिक प्रेक्षक वळला. ही विडबंन आणि उपहासात्मक नाटके चांगलीच गाजू लागली. पुन्हा एकदा मराठी रंग ूमी व नाटक उजळून निघाले असे जरी असले तरी या कालखंडावर ठळक ठसा उमटविणारा एकही नाटककार निर्माण झालेला दिसून येत नाही. ही मराठी रंग ूमी व नाटकाची खंत आहे.

'राशीचक्र' उपाध्ये, 'हास्यकल्लोळ' दिपक देशपांडे, 'कुटुंब रंगलाय काव्यात' – विसू ाऊ बापट, 'माझी फिल्लीमबाजी' – सदानंद चांदेकर, 'चौफूला', 'नटरंगी नार', 'मेलडी मेअकस', 'हास्यरंजन' – उज्वला कुलकर्णी, 'कथारंग' – सौ. उमा चांदे, ' ावधारा' – महेश मुतालिक, 'अनुजा मी माझ्याशी' – अतुल पेठे, 'वऱ्हाड निघालय लंडनला' –लक्ष्मण देशपांडे 'गप्पागोष्टी' – जयंत ओक, 'माझे जीवनगाणे'– मंगेश पाडगावकरांशी 'गप्पा गोष्टी, 'सावररे' – प्रविण दवणे, 'हसरी उठाठेव'–सदानंद चांदेकर अशा काही आगळ्या वेगळ्या कार्यक्रमांनी मराठी रंग ूमी बहरून निघाली.

याच काळात म्हणजे १९९९ ते २००० पासून मराठी नाटकाचे स्वरूप बदलून त्यामध्ये पौराणिक धाटणीची पात्रे, ऐतिहासिक पात्रे, विडंबन व उपहासात्मक ूमिकेतून आजचे प्रश्न मांडू लागले. ते मांडताना कालविसंगती व परिस्थितीतील बदल तसेच आजच्या समाज्यात वापरले जाणारे आधुनिक यंत्रे तंत्रे ही वापरली जाऊ लागली. त्यामधूनच प्रचंड विनोद निर्माण होऊ लागला. थिएटरमधील रसिक प्रेक्षकांना तो आवडू लागला. विशेषता आजच्या आधुनिक व धावपळीच्या जगामध्ये वावरताना सर्व सामान्य माणसाचा कामाचा विस्तार वाढला आहे. त्याचे जीवन गतीमान बनले आहे. ताण–तणाव आणि मानसिक कोलाहळ यामुळे त्याच्या मनाला स्थैर्य नव्हते. कॉम्प्युटर पुढे आठ–आठ, दहा–दहा तास बसून कंटाळलेला हा माणूस अशा हलक्या फुलक्या कॉमेडीने प्रसन्न होऊ लागला. तास दिड तासाचा हा विरंगुळा त्याला चांगला वाटू लागला. त्यामुळे समाज्याचा एक मोठा वर्ग मराठी नाटकांचा चाहता झाला. नाटक त्याला आवडू लागले. म्हणून की काय या काळात अशाच प्रकारच्या संहिता लिहिल्या जाऊ लागल्या. त्यामध्ये 'ऑल दि बेस्ट', 'यदा कदाचित', 'वस्त्राहरण', 'सही रे सही', 'नॉन मॅट्रीक गंगूबाई', 'गेला माधव कुणीकडे', 'बिघडले स्वर्गाचे द्वार', 'सासूबाईचं असतं असते', 'शु मंगल सावधान' या नाटकांचा समावेश होतो. या नाटकामध्ये करमणुकीला प्राधान्य देण्यात आले होते. त्यामुळे याकाळातील मराठी नाटकांचे स्वरूप बदलूनच गेले होते. त्यामुळेच की काय या काळात 'सकस सामाजिक व राजकीय नाटक निर्माण झाले नाही ही खंत आहे.''३

गतिमान जीवनशैली, यांत्रिकता, माहिती तंत्रज्ञान कॅम्प्युटर यांच्या कोलाहालात अडकलेल्या सर्वसामान्य माणसाला ताण–तणाव व चितेंतून मुक्त होण्यासाठी निखळ रंजन हास्यधमाका हवा होता हे टॉनिक पूरविण्याचे काम या काळातील मराठी नाटकांनी केले हे विसरता येणार नाही, संतोष पवार, मछिंद्र कांबळी प्रशांत दळवी प्रताप गंगावणे, देवेंद्रपेम, रत्नाकर मतकरी, संजय मोने, केदार शिंदे या नाटकारांनी आपल्या संहिता नव्या अंगाने व बदलेल्या समाज्याच्या गरजा ओळखून लिहिल्या त्यामुळे मराठी नाटक व रंग ूमीवर पुन्हा चैतन्य आले.

निर्दोष नाट्यतंत्र हे नाट्यनिर्मिती परिणाम करण्याचे साधन आहे. तर आशयाची अचूक आणि वस्तूनिष्ठ अ ि व्यक्ति हे तिचे साध्य आहे.''४

''या काळातील नाटककरांचे आत्म ान व विश्व ान येथे कणखर उ ेआहे आणि पराकाष्टेच्या निष्ठेतून नाटकाचे नवे स्वरूप निर्माण होत आहे हे महत्त्वाचे वाटते.''५

त्याचबरोबर एकपात्री प्रयोग गाण्यांचे कार्यक्रम नृत्याचे कार्यक्रम लावण्यांच्या व्य स्पर्धा यामुळेही मराठी नाटकांना या स्पर्धेत टिकण्यासाठी आपले स्वरूप बदलणे गरजेचे होते. विनोदा बरोबरच कांही नाटककारांनी आपल्या नाटकात गाणी घातली आणि त्याच बरोबर नृत्यही आणले. काही नी तर गाण्यांची संमीश्र कडवी घालून कलावंताना त्यावर नृत्य करण्यास ाग पाडले. बदलत्या समाज्याचे प्रश्न मांडताना आधुनिक जीवन शैलीला प्राधान्य दिले. पात्रांच्या अंगावरील पोशाख, केश ूषा त्यांच्या तोंडातली ाषा म्हणजे नाटकातील संवाद हे कल्पकतेने बदलले. हा बदल मराठी नाटकाला नवा होता. त्याशिवाय या काळात मराठी नाटक तग धरू शकले नसते.

आज टी.व्ही वरील विविध वाहिन्यावरील विविध प्रकारचे कार्यक्रम समाज्यातील सर्व सामान्य स्त्री पुरूषांना संधी देऊन तयार केले जात आहेत. त्यामुळे ते लोकप्रिय बनत आहेत. शिवाय लोकांच्या आवडी निवडी त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील मोकळ्या वेळा पाहून हे कार्यक्रम सादर केले जातात. त्यामुळे स्त्री असो वा पुरूष किंवा शाळा कॉलेजातील तरूण तरूणी हे अशा कार्यक्रमाकडे आकर्षित होताना दिसतात. शिवाय इतर प्रकारच्या मालिका, चित्रपट नाटक ही प्रक्षेपित केले जातेच. याशिवाय सी.डी.,डी.व्ही.डी कॅसेटस् बाजारात उपलब्ध आहेत. मोबाईल वरील एफ.एम. द्वारे गाण्यांचे रघोस मनोरंजन, इंटरनेट, वेबसाईट असे मोठे मनोरंजनाचे ांडार आज समाज्यासमोर खुले झाले आहे. या सर्वाच्या गर्दीत आणि स्पर्धेतही मराठी नाटक रंग ूमीवर आपले स्वतःचे वेगळे स्थान सन्मानाने टिकवून आहे हे फार मोठे मराठी नाटकाचे श्रेय मानावे लागेल.

आजही महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक संचालनालयाकडून होणाऱ्या राज्यनाट्य स्पर्धा महाराष्ट्रात सर्वत्र होत आहेत. तसेच

महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळाच्या नाट्य स्पर्धा महाराष्ट्रात सर्वत्र संपन्न होत असतात. त्याचबरोबर अखिल ारतीय मराठी नाट्य परिषद यांच्याकडूनही घेण्यात येणाऱ्या स्पर्धा राष्ट्रवादी युवक काँग्रेस कडून घेण्यात येणारी राज्यस्तरीय एकांकिका स्पर्धा तसेच सकाळ एकांकिका करंडक, लोकमत एकांकिका स्पर्धा त्याचबरोबर महाराष्ट्रातील सामाजिक संस्थाकडून घेण्यात येणाऱ्या राज्य स्तरीय एकांकिका स्पर्धा, पुणे, मुंबई, रत्नागिरी अमरावती, लातूर, कुर्डवाडी, बार्शी, तुळजापूर अशा कितीतरी ठिकाणी संपन्न होतात. या माध्यमातून आजच्या मराठी नाटकांची वाटचाल यशस्वीपणे चालू आहे. याची दखल आपणाला घ्यावीच लागेल.

ग्रामीण रंग ूमी आणि नाटक

१९७५ च्या आसपास ग्रामीण रंग ूमीने स्वताचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला होता परंतु त्यावेळी या नाटकांना म्हणावे तसे यश मिळाले नाही. ग्रामीण जीवनातील शेतकरी हा त्यावेळच्या नाटकांचा नायक होता तर गावातील इनामदार पाटील हे खलनायक म्हणून या रंग ूमीवर दाखवले गेले. अशा प्रकारची अनेक लेखकांची नाटके आली व गेली. परंतु त्यामुळे ग्रामीण जीवन व त्या जीवनातील ताणतणाव यांचे चित्रण बाजूलाच राहिले व खऱ्या ग्रामीण संस्कृती पासून व जीवनापासून ग्रामीण मराठी नाटक बाजूलाच पडले. दुसरी गोष्ट ग्रामीण नाटक लिहिणारे दमदार लेखकांचीही कमतरता दिसून येते. त्यामुळे जां ूळ आख्यान, 'कथा अकलेच्या कांद्याची', 'गाढवाचं लग्न', 'विच्छा माझी पूरी करा' अशा कांही नाटकांनी थोडीफार ही रंग ूमी तग धरून होती. पुढे अनेक वर्ष लक्ष्मणराव देशपांडे यांच्या 'वऱ्हाड निघालय लंडनला' या एकपात्री प्रयोगाद्वारे तिचे अस्तित्व टिकून होते. पण ग्रामीण नाटकांचे दुर्दैव असे की पुढे हळूहळू ग्रामीण मराठी नाटके मंदावत गेली. संहिताचा अ ाव, लेखकांच्या अ ावी ग्रामीण रंग ूमीचे अस्तित्वच लयास गेल्याचे दिसून येते. खरे तर ग्रामीण मराठी साहित्याचे दालन इतके समृद्ध असताना ग्रामीण रंग ूमीची ही अवस्था व्हावी ही अत्यंत चिंतनिय बाब आहे. या लेखक मंडळीनी कथा, कांदबरी खूप लिहिली गाजवली परंतु नाटकांमध्ये मात्र ही लेखक मंडळी मागे पडल्याचे दिसून येते त्यामुळे या काळात असा एकही ग्रामीण रंग ूमीवर ठसा उमटवणारा नाटककार निर्माण झाला नाही असेच म्हणावे लागते.

दलित रंग ूमी आणि नाटक

दलित रंग ूमीची स्थापना ही १९७५ च्या आसपास झाल्याचे दिसून येते. १९८२ साली दलित रंग ूमीचे पुणे येथे अखिल ारतीय मराठी दलित नाट्य संमेलन ि.शी. शिंदे, टेक्सास गायकवाड, दत्ता गत, प्रेमानंद गज्वी, अमर रामटेके, प्रमोद लांडगे, अरूण कुमार इंगळे या नाटककारांच्या सहकार्याने रले होते. या नाट्य संमेलनात विद्रोही आणि अन्याया विरूद्ध बंड करणारी नाटके सादर झाली होती. ''नाटक हे माध्यम म्हणजे साहित्य, रंग, आकृतीबंध, ताल, लय प्रकाश यांचा एकत्रित परिणाम आहे. दलित रंग ूमीचा पायाच फुले आंबेडकरच्या तत्वज्ञानात आहे६.'' काळोखाच्या ग ात ि.शि.शिंदे, आम्ही देशाचे मारेकरी टेक्सास गायकवाड 'तनमाजोरी'–प्रेमानंद मज्वी, 'वाटा पळवाटा'– दत्ता गत 'मसन्या उद' – धनराज डहाट, 'मेलेल्या गावचे राजे' – प्रमोद लांडगे 'कायरं' अरूण कुमार इंगळे 'झाडा झडती'–शिल्पा मुब्रीसकर ही जोशपूर्ण आणि तडफदार नाटके तितक्याच पोटतिडकीने रंगमंचावर सादर केली गेली. त्यातील आवेशपूर्ण व जोशपूर्ण परिवर्तनाच्या चळवळीच्या धारेमुळे ही नाटके महाराष्ट्रात सर्वत्र सादर झाली. त्यामुळे दलित नाटकांना आत्मविश्वास मिळाला आणि दलित रंग ूमी विकसित होत गेली. दलित रंग ूमी पुणे या संस्थेने नागपूर औरंगाबाद, पुणे, मुंबई, नांदेड, सोलापूर येथे नाट्य संमेलने घेऊन दलित रंग ूमी व नाटकांना मानाचे स्थान प्राप्त करून दिले.

पुढे 'बामनवाडा'–रामनाथ चव्हाण, 'बुध्दम शरणम गच्छामी'– शरणकुमार लिंबाळे, 'पांढरा बुधवार, गांधी' – आंबेडकर, 'बेरीज वजाबाकी' किरवंत या सारखी नाटके लिहून प्रेमानंद गज्वी यांनी मराठी दलित नाटकांना एक दिशा मिळवून दिली. तर 'खेळीया', वाटा–पळवाटा', 'जहाज फुटलंय', यासारखी नाटके लिहून दत्त गत यांनी दलित नाटक व रंग ूमी गतिमान केली. 'मन्वंतर', 'आम्ही देशाचे मारेकरी', टेक्सास गायकवाड, 'सोंगाड्या', 'काळोखाच्या ग ात' ि.शि.शिंदे 'न्याय' बाबूराव कांबळे 'कैफियत' रूस्तूम अचलखंब 'पिसाळलेली ूते' सुर्यकांत तावडे. 'नंगानाच'–प्रमोद लांडगे 'वादळ' – संजय लांडगे यांच्या नाटकांनी दलित रंग ूमीचे व नाटकाचे दालन समृद्ध केले.

याच काळात डॉ. ालचंद्र फडके यांनी स्वता प्रस्तावना लिहून संपादित केलेला 'दलित एकाकिंका' हा एकांकिका संग्रह समृद्ध तर होताच परंतु त्यातील प्रयोगक्षम व चळवळीला दिशा देणाऱ्या एकांकिकेचे प्रयोग संपूर्ण महाराष्ट्र र होऊ घातले त्यामुळे दलित नाटक व रंग ूमी अधिक प्रगल आणि गतिमान होत गेली. त्यामध्ये दत्ता, गत प्रेमांनद गज्वी, अमर रामटेके, योगीराज वाघमारे, ननवरे, या नाटककारांच्या एकांकिका होत्या. आज दलित नाटक थंडावले आहे. याचे प्रमुख कारण दलित चळवळ थंडवली आहे. दलित चळवळ आणि दलित साहित्य या दोन गोष्टी एकाच रथाची दोन चाके आहेत. दलित नाटक ही सुद्धा या परिवर्तन चळवळीचा आरसा आहे. दलित चळवळ आज राजकारणाच्या उंबरठ्यावर अडकल्याने तिचे अनेक तुकडे झाले आहे. प्रत्येक जण आपल्या स्वार्थासाठी लढत आहे. चळवळीने आपले सामाजिक परिवर्तनाचे ान हरवले आहे. त्यामुळे या चळवळीला मरगळ आली आहे. पर्यायाने दलित नाटकांनाही मरगळ आली आहे. टेक्सास गायकवाड यांनी आज दलित रंग ूमीचे नामकरण 'प्रबुद्ध रंग ूमी' असे केले आहे. त्या रंग ूमीवर प्रबुद्ध जलसे त्याच बरोबर आम्ही देशाचे मारेकरी मन्वंतरचे प्रयोग पुन्हा सादर केले गेले. तसेच किर्तीपाल गायकवाड यांनी खैरलांजी प्रकरणावर आधारीत 'मनूकलंक' हे नाटक लिहून महाराष्ट्र र सादर केले. प्रकाश त्रि ूवन कुमार अनिल हे ही नव्या अंगाने संहिता लिहित आहेत. तसेच प्रेमानंद गज्वी आणि दत्ता गत हे बोधी नाट्य परिषद स्थापन करून त्या आधारे महाराष्ट्र र नव्या नाट्य संहितासाठी नाट्य कार्यशाळा घेताना दिसतात त्यांच्या या कार्यशाळेतून अनेक नवनविन नाटककार घडत आहेत. असे जरी असेल तरी दलित रंग ूमीला आलेली मरगळ मात्र दूर झाल्याचे चित्र दिसत नाही हेच खरे.

कामगार रंग ूमी आणि नाटके

कामगारांनी स्थापन केलेली रंग ूमी काय खरी नव्हे तर कामगार कल्याण मंडळाच्या स्पर्धेतून आपोआपच या रंग ूमीला आकार आला होता. १९७५ च्या दरम्यान ही रंग ूमी अत्यंत जोशात सुरू होती. अकरा कोटी गॅलन पाणी 'डोंगर म्हातारा झाला', 'थॅंक्यू मिस्टर ग्लाड' यासारखी दमदार नाटके लिहिणारे अनिल बर्वे हे एकमेव नाटककार आहेत. ज्यांच्या नाटकांनी या रंग ूमीला अस्सल रुप मिळवून दिले. त्यांच्या नाटकामधून त्यांनी कामगारांचे प्रश्न मांडले व कामगार वर्ग व त्यांचे कुटुंबिय यांच्या समोर सादर केले. त्यामुळे ते प्रश्न त्याकाळात त्यांना जिव्हाळ्याचे वाटले होते. दिलीप परदेशी, प्रल्हाद जाधव, या नव्यापिढीतल्या लेखकांनी कामगारांच्या प्रश्नावर नाटके लिहून सादर केली त्यामुळे कामगारांच्या प्रश्नांना जाग आली. अशोक पाटोळे, शं. ना. नवरे, रत्नाकर मतकरी, अशोक समेळ वसंत जाधव, अशा कांही नाटककारांनी नव्या नव्या संहिता लिहून कामगार रंग ूमीला आकार दिला होता. त्यानंतरच्या मधल्या काळात सर्वत्र सूत गिरण्या व कापड गिरण्या बंद पडू लागल्या कामगार बेकार होऊ लागला. त्यांचे जीवन उध्वस्त झाले. जागतिक आर्थिक मंदीमुळे कारखाने व छोटे मोठे व्यवसाय बंद पडून अनेक कामगार बेकार झाले या काळात रंग ूमीवर ही समस्या मांडणारी नाटकं यायला हवी होती. परंतु, तसे झाले नाही. नाटक लिहिणाऱ्या नाटककारांनी कामगार रंग ूमीकडे पाठ फिरविली आणि ते आर्थिक सुबत्ता प्राप्त करण्याच्या दृष्टीने मुख्य प्रवाहात मिसळले त्यामुळे खरे तर कामगार नाटकांचे बरेच नुकसान झाले आहे. त्यामुळे मधल्या

काळात कामगार रंग ूमीला अवकळा प्राप्त झाली होती. कामगार संघटना, कामगार चळवळी थंडावल्याने कामगार नाटकही थंडावले. कामगार कल्याण मंडळाचे जाचक नियम व अपूरे मानधन यामुळेही कामगार नाटकांवर त्याचा परिणाम झाला असे वाटते. आज कामगार मंडळी चळवळीचे त्यांच्या प्रश्नांचे नाटक न करता इतर लेखकांनी लिहिलेली नाटके सादर करतात त्यामुळे तेथील वातावरण फक्त स्पर्धेचे असते कामगार जिव्हाळ्याचे नसते. त्यामुळे आज कामगार रंग ूमी आणि नाटक एका वेगळ्याच वलयात अडकल्याचे दिसून येते. १९९० पर्यंत कामगार नाटक योग्य दिशेने चालले होते. परंतु त्यानंतर मात्र त्याला लागलेली घरघर आजही संपलेली नाही. १९९० ते २०११ या काळात असा एकही नाटककार झाला नाही की त्याच्या नाट्य कतृत्वाने मराठी कामगार रंग ूमी उजळून निघाली. उलट दिवसेंदिवस कामगार रंग ूमी व नाटकांना मरगळच येताना दिसून येते.

प्रायोगिक रंग ूमी आणि नाटक

प्रायोगिक रंग ूमीची संकल्पना नाट्य चळवळीतूनच पुढे आलेली आहे. उत्पल दत्त, स्मिता पाटील, गिरिष कर्नाड, रोहिणी हट्टगंडी, नसरुद्दीन शहा, सदाशिव अमरापूरकर, ओमपूरी अशा कितीतरी मंडळीनी ही रंग ूमी चेतवली आणि या रंग ूमीला व नाटकांना नवी वाट तयार करून दिली.

१९७५ च्या दरम्यान प्रादेशिक नाटक ही संकल्पना नवीन होती लोकांना त्यातील आवेश व सादरीकरण समजत नव्हते. पण कालातंराने हळूहळू बदल होत गेला आणि मराठी रसिकांना प्रायोगिक नाटक हे एक वेगळे नाटक असते याची जाणिव झाली. शिरवाडकरांचे 'एक होती वाघिण' वसंत कानेटकरांचे 'फक्त एकच कारण', रत्नाकर मतकरी यांचे लोककथा ७८ विजय तेंडूलकर यांचे 'काळे बेट, लाल बत्ती' या सारख्या नाटकांनी प्रायोगिक रंग ूमीला एक आकार प्राप्त झाला.

यानंतर 'हयवदन', 'नागमंडळ' यासारखी गिरीष कर्नाड यांची नाटके आली आणि प्रायोगिक रंग ूमी उजळून निघाली. डॉ. जब्बार पटेल यांनी दिग्दर्शित केलेले विजय तेंडूलकर यांचे नाटक 'घाशीराम कोतवाल' खूपच गाजले रसिक प्रेक्षकांना ते आवडले अनेक वर्षे त्या नाटकाचे प्रयोग होत राहिले. सई परांजपे, स्मिता तळवळकर सुधा करमरकर यांनीही कांही नाटके नव्या संहिता रंगमंचावर कल्पकतेने आणल्या आणि प्रायोगिक रंग ूमीची वाटचाल जोरात सुरु झाली. १९९० पर्यंत ही सगळी नाविन्यपूर्ण रंगत चांगली चालली होती. त्यानंतरच्या सामाजिक ौतिक बदलामुळे व जागितीकरणाच्या रेट्यात कॉम्प्युटर, सी.डी. इंटरनेट वेबसाईट मोबाईलच्या फास्ट जगात हळूहळू प्रायोगिक रंग ूमी बाजूला पडू लागल्याचे दिसून येते.

२००१ पासून पुढे प्रायोगिक रंग ूमीचेच अंग घेऊन व कितीतरी संकेत घेऊन एकपात्री प्रयोग व धम्माल गाण्यांचे व एकांकिकांचे प्रयोग सादर होताना दिसू लागले आहे. आज काळानुरूप लोकांच्या रसिकांच्या सोईसाठी वेळ व संहिता बदलली तशा रंगमंचावरील काही गोष्टीही बदलल्या आहेत. प्रायोगिक रंग ूमीने वेगळ्या अंगाने आपले पाय रोवायला पुन्हा एकदा सुरुवात केल्याचे हे निदर्शक आहे. लोककलेचा वापर करीत नव्या नव्या संहिता नवे नवे प्रयोग करीत अनेक मंडळी सादर करीत आहेत. लक्ष्मणराव देशपांडे यांचे 'वऱ्हाड निघालय लंडनला', 'हास्यरंजन' उज्वला कुलकर्णी, 'कथारंग' सौ. उमा चांदे, 'गप्पा गोष्टी' जयंत ओक, 'हसरी उठाठेव' सदानंद चांदेकर अशी किती तरी लेखक मंडळी आपल्या संहिता लिहून सादर करीत असताना दिसून येतात. प्रायोगिक रंग ूमीचे बदललेले स्वरूप आणखीही बदलताना दिसून येईल. त्यासाठी काही काळ थांबावे लागले इतकेच.

हौशी रंग ूमी आणि नाटके

महाराष्ट्रात गेली कित्येक वर्ष हौशी कलावंताची हौशी रंग ूमी कार्यरत आहे. त्यांच्या म्हणून काही खास नाट्य संहिता लिहून घेतल्या जातात. कांही प्रतितयश नाटककरांची नाटके घेऊन सादर केली जातात. त्यामध्ये १९७५ च्या आसपास दिलीप परदेशी, रत्नाकर मतकरी, सुरेश खरे, अशोक समेळ, अशोक पाटोळे या नाटकरांची नाटके गाजली त्यांच्या महत्त्वपूर्ण सामाजिक, राजकीय, प्रेमकथा अशा विषयावरील संहिता हौशी कलावंतानी सादर केल्या.

महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक संचालनालयातर्फे घेतली जाणारी राज्यनाट्य स्पर्धा, सकाळ करंडक एकांकिका स्पर्धा, लोकमत करंडक एकांकिका स्पर्धा राज्यामध्ये विविध ठिकाणी संस्थाकडून घेतल्या जाणाऱ्या नाट्यस्पर्धा या सगळ्या स्पर्धामधून हौशी कलावंत आपली नाटके सादर करतो त्यासाठी नव्या नव्या संहिता नवे नवे विषय घेऊन लिहितात त्या सादर केल्या जातात या सगळ्यामधून हौशी रंग ूमीची निर्मिती होते. संतोष पवार, केदार शिंदे, योगेश सोमण, सिद्धार्थ जाधव, चंद्रकांत कुलकर्णी, अ िराम डकमकर, अविनाश कुलकर्णी, प्रशांत दळवी, या सारखे नव्या दमाचे नाटककार आज नाट्यलेखन करताना दिसत आहेत. बदलणारी जीवनमुल्ये उंचावलेला सामाजिकस्तर जागतिक करणामुळे निर्माण झालेल्या समस्या मानवी मनाची गुंतागुंत ताण–तणाव, नातेसंबंध अशा अनेक विषयावर ही मंडळी संहिता लिहिताना दिसून येतात.

हौशी नाटकांनी आज नव्या जगाबरोबर चालताना तेथील माती, मानवी मन आणि त्यांचे प्रश्न यांची साथ सोडलेली नाही. त्यामुळे हौशी रंग ूमीवर आजही मोठ्या आनंदाने या संहिता सादर होताना दिसतात. आजच्या या विज्ञानवादी युगात हौशी रंगमंचावर सादर होणारी नाटके पाहायला प्रेक्षकांचा म्हणावा तसा प्रतिसाद मिळत नाही. थिएटर मध्ये नाटक पाहण्यासाठी कांही कलावंत मंडळी, परिक्षक, काही मान्यवर मंडळी व थोडेस प्रेक्षक असे कांही चित्र दिसून येते. अजूनही हौशी रंग ूमीकडे रसिक प्रेक्षकांना खेचून घेण्याचे सामर्थ्य व जादू नसल्याचेच चित्र सर्वत्र दिसून येते ही हौशी नाटकांची कलावंताची व रंग ूमीची मोठी खंत आहे.

समारोप

१९७५ नंतरच्या मराठी नाटकांचे आवलोकन करीत असताना मराठी नाटकाचे बदलते स्वरूप आपणास पाहावयास मिळते. खरे तर या कालखंडात मराठी नाटकावर अधिराज्य गाजविणारा एकही नाटककार ठळकपणे उदयास आला नाही याची खंत वाटते. मराठी नाटक आशय विषयाच्या बाबतीत बदलेले तसे संहिता कमी करण्याच्या बाबतीतही त्यामध्ये प्रयत्न झाले. दोन अंकी नाटक सुरू असतानाच एकपात्री नाटक पुढे आले. वेळ कमी करून एक तास ते दिड तासाचेच नाटक झाले. अनेक पात्रे एकाच कलावंताने सादर करण्याचा एक नविन प्रयोग याच काळात घडला. इतकेच नव्हे तर गाण्यांचे कार्यक्रम, कवितांचे कार्यक्रम, गझलेचे कार्यक्रम विनोदी संहिता घेऊन एकपात्री विनोदी कार्यक्रम करण्याचा झपाटा याच काळात सुरू झाल्याचे दिसून येते. सामाजिक, कौटुंबिक संहिता बाजूला पडून रसिक प्रेक्षकांचे निखळ रंजन करणाऱ्या नव्या संहिता पुढे आल्या. त्या उपहासात्मक विडंबनात्मक लिहिल्या गेल्याने त्यातील रंगत वेगळी व रसिक प्रेक्षकाना खिळवून हासवून ठेवण्याची त्यात ताकद मोठी असल्याचे दिसून येते.

या सगळ्या प्रवाहाचा विचार करताना एक मात्र नक्की जाणवते, स्त्री लेखिकांच्या संहिता मागे पडल्या की काय?'उंच उंच झोका ग', 'चार चौघी', 'सई परांजपे यांची नाटके स्त्री मनाचा व स्त्री जीवनाचा आलेख मांडणारी होती. 'मुलगी झाली हो,' सौ. ज्योती म्हापसेकर' 'सावित्रीबाई', जिजाबाई (एकपात्री प्रयोग) डॉ. सौ.प्रतिमा इंगोले, प्रियवंदा करवंदे, सुरेखा शहा, अशा कितीतरी स्त्री लेखिका नाट्य संहिता लिहित आहेत. त्याच्या संहितामुळे स्त्री मुक्ती चळवळ आणि स्त्रीयांच्या समस्या त्यांचे प्रश्न प्रामुख्याने मांडले गेले आहेत हे ही विसरता येणार नाही. परंतु तरीही महिला मंडळ, महिला क्लब, महिला चळवळ, सासू–सून, स्त्री जीवनातील कौटुंबिक समस्या हेच प्रश्न संहितामध्ये मांडले गेले आहेत. त्यामध्ये जगा बरोबर बदल झाले पाहिजेत असे वाटते. असेजरी असले तरी स्त्री लेखिका

नाटककार म्हणून अजून नाट्य संहितेच्या क्षेत्रात नाव लौकिक मिळवू शकल्या नाहीत ही विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे.

''नाटककाराचा अ प्रेत हेतू नाटकाचे अंतरंग त्याचा आशय व नाटककाराने योजलेल्या षेचे सौंदर्य ही शब्दाधिष्ठित असतात. त्यांना प्रामुख्याने साहित्य मुल्य असते. नाटकातील पत्रांची परिस्थिती त्यांची शारीरिक वैशिष्ट्ये, त्यांच्या वर्तनातील वैचित्र्ये, त्यांच्या कृती व तदतंर्गत गती ही दृश्याधिष्ठित असतात. त्यांना मुख्यत्वे करून प्रायोजित मुल्य असते.''७

आज मराठी नाटक चौफेर अंगाने प्रगती करीत आहे त्यामध्ये दररोज अनेक बदल होत आहेत. काळाबरोबर चालताना हे बदल अपेक्षित आहेत. रसिक प्रेक्षकांची रसिकता जपत आणि स्वतःचे अस्तित्व सां ाळीत हे नाटक पुढे पुढे सरकत आहे हे मोलाचे कार्य आहे. १९७५ ते आजपर्यंतच्या नाटकांनी मराठी रंग ूमीवर मराठी मन , मराठी षा,मराठी संस्कृती मराठीबाणा जपत आपला उज्ज्वल इतिहास गतिमान बनवत ते पुढेच चालले आहेत. त्या चाललेल्या युगचक्राला मी मनापासून प्रणाम करतो.

धन्यवाद.

संद र्सूची

१) डॉ. दत्तात्रय पुंडे, डॉ. स्नेहल तावरे – आजचे महत्त्वाचे नाटककार – स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे. प्रथम आवृत्ती १९९५
२) रा. शं. वाळींबे – मराठी नाट्य समीक्षा – पुणे विद्यापीठ प्रकाशन पुणे. प्रथमावृत्ती १९९८
३) पुष्पा ावे – नाटक – प्रदक्षिणा (खंड दुसरा) कॉन्टिनेंन्टल प्रकाशन पुणे.
४) के. नारायण काळे – मराठी रंग ूमी प्रतिमा रुप आणि रंग – पृष्ठ ७५
५) पुष्पा ावे (नाटक) प्रदक्षिणा (खंड दुसरा) कॉन्टिनेंन्ल प्रकाशन पुणे.
६) शैलेश त्रि ुवन दलित नाटक प्रेरणा व विकास – पॅपिलॉन पब्लिकेशन हाऊस, पुणे प्रथमाआवृत्ती २००१
७) के. नारायण काळे – मराठी रंग ूमी प्रतिमा रुप आणि रंग पृष्ठ १०७

Please cite this Article as : *प्रा. डॉ. संजय सं ाजी लांडगे*, *१९७५ नंतरच्या मराठी नाटकांचे बदलते स्वरूप* : **Indian Streams Research Journal (Feb ; 2012)**